

Plattelandsvernieuwing in de regio

Overzicht van projecten

Drs. Herm van der Beek

Januari 2000

Rapport 4.00.01

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- Bedrijfsontwikkeling en omgevingsfactoren
- Emissie- en milieuproblematiek
- Concurrentiepositie en de Nederlandse agribusiness; Industrie en handel
- Economie van het landelijk gebied
- Nationale en internationale beleidsvraagstukken
- Bedrijven-Informatienet; Statistische documentatie; Periodieke rapportages

Plattelandsvernieuwing in de regio; Overzicht van projecten
Beek, H. van der
Den Haag, LEI, 2000
Rapport 4.00.01; ISBN 90-5242-553-1; Prijs f 31,- (inclusief 6% BTW)
71 pp., fig., tab.

Dit rapport geeft een overzicht van de 265 projecten die zijn uitgevoerd in het kader van de 'eenmalige subsidieregeling plattelandsvernieuwing en agrarisch natuurbeheer' (ook wel de Regeling Regionale Vernieuwing genoemd). De projecten zijn daarvoor beoordeeld op onder meer inhoud, doel, uitvoerder en financiering.

Het rapport maakt deel uit van een monitoring- en evaluatietraject dat het LEI voor het Ministerie van LNV uitvoert. Begin 2000 verschijnt in dit kader een bestuurlijke evaluatie van de regeling, terwijl later in dat jaar een inhoudelijke evaluatie wordt uitgevoerd.

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624
E-mail: publicatie@lei.wag-ur.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3358330
Telefax: 070-3615624
E-mail: informatie@lei.wag-ur.nl

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- niet toegestaan



Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponereerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1. Inleiding	11
2. Aantal projecten	13
3. Aanvrager	14
4. Herkomst en samenhang	17
5. Doelstellingen	19
6. Hoofd- en subthema's	22
7. Aard van de activiteiten	25
8. Financiering	28
9. Slotbeschouwing	32
Literatuur	33
Bijlage Overzicht van projecten per provincie	35

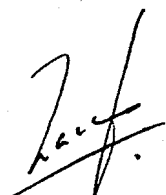
Woord vooraf

Het platteland is volop in beweging. Onder de noemer van plattelandsvernieuwing vinden talrijke activiteiten plaats op het gebied van verbrede landbouw, duurzame landbouw, recreatie en toerisme, leefbaarheid, enzovoort. De overheid ondersteunt dit proces door de inzet van subsidies voor vernieuwende projecten. De 'Regeling Regionale Vernieuwing' is één van de subsidieregelingen die hiervoor in het leven zijn geroepen. De afgelopen jaren zijn daarmee meer dan tweehonderdvijftig projecten ondersteund.

Op verzoek van het Ministerie van LNV verzorgt het LEI de monitoring en evaluatie van deze regeling. Het voorliggende verslag is het definitieve monitoringverslag en geeft een beeld van de projecten die in het kader van de regeling zijn uitgevoerd. Eind 1999 wordt tevens een bestuurlijke evaluatie uitgevoerd, waarvan begin 2000 de rapportage verschijnt. Later in 2000 wordt een inhoudelijke evaluatie uitgevoerd, waarin wordt bekeken in welke mate de regeling heeft bijgedragen aan de sociaal-economische versterking van het platteland.

Het monitoring- en evaluatietraject van deze regeling volgt op de evaluatie van de eerste reeks van plattelandsvernieuwingsprojecten uit 1996, waarvan het LEI in 'Fietsen of Vernieuwen' verslag heeft gedaan. Hiermee hoopt het LEI een bijdrage te leveren aan de vernieuwing van het platteland, een proces wat wij van harte ondersteunen.

De directeur,



Prof.dr.ir. L.C. Zachariasse

Samenvatting

In het kader van het plattelandsvernieuwingsbeleid is door de overheid in 1997 en 1998 in totaal 20 miljoen gulden beschikbaar gesteld voor de ondersteuning van projecten. Dit vond plaats onder de noemer van de 'Regeling Regionale Vernieuwing', de voortzetting van de eenmalige subsidieregeling agrarische natuurbeheer en plattelandsvernieuwing uit 1996 (de zogenaamde Cluster-III projecten).

De regeling was gericht op projecten die op regionale schaal vernieuwend zijn. De regeling functioneerde daarmee naast het onderdeel Vernieuwing Landelijk Gebied uit het Stimuleringskader, die gericht is op landelijke innovaties. De regionale insteek kwam ook tot uiting in de organisatie. De provincies vervulden een belangrijke rol in de communicatie en de selectie en beoordeling van projecten. Elke provincie had ook een gelijk budget (1,67 miljoen) tot haar beschikking.

In totaal hebben 265 projecten subsidie gekregen in het kader van deze regeling. Een deel van deze projecten is nog in uitvoering. Het gemiddelde subsidiebedrag per project komt daarmee uit op iets meer dan 68.000 gulden, wat minder dan de helft is van het gemiddelde subsidiebedrag van de Cluster-III projecten die in 1996 zijn uitgevoerd. Het aantal projecten loopt uiteen van 10 in Friesland tot 36 in Zeeland. Limburg is de enige provincie waar een groot deel van het budget niet besteed is.

De subsidie droeg gemiddeld 35% bij in de totale projectkosten. Nog eens 21% kwam voor rekening van andere overheden. De bijdrage van derden bedroeg dus 44%.

De meeste subsidieaanvragen komen van belangenorganisaties op gebied van natuur, landbouw en recreatie. In totaal waren de verenigingen en stichtingen en andere intermediaire organisaties verantwoordelijke voor 74% van de projecten. De overheid en ondernemingen waren in respectievelijk 16 en 10% van de gevallen de aanvrager.

Van de officiële doelstellingen kwam het vergroten van de toegankelijkheid en belevingswaarde van landbouwgrond en bossen en van natuur en landschap het vaakst bij een project aan bod. Ook de ontwikkeling van een duurzame landbouw was vaak een doelstelling. Verbetering van de ruimtelijke afstemming tussen gebiedsfuncties en vermindering van de milieubelasting kwamen minder vaak voor.

Bijna de helft van de projecten had betrekking op recreatie en toerisme, één derde op natuur en landschap en bijna een kwart op landbouw. De regeling is daarmee voornamelijk ingevuld vanuit de 'groene' hoek. Een thema als leefbaarheid is nauwelijks aan de orde gekomen.

1. Inleiding

Aanleiding

Om het plattelandsvernieuwingsproces te ondersteunen is door de Rijksoverheid in 1997 en 1998 10 miljoen gulden per jaar beschikbaar gesteld voor de 'eenmalige subsidieregeling agrarisch natuurbeheer en plattelandsvernieuwing'. Deze regeling - in het algemeen de Regeling Regionale Vernieuwing genoemd - is een vervolg op de oude regeling uit 1996 (waarmee de 120 zogenaamde cluster-III projecten zijn gesubsidieerd).

De regeling is bedoeld voor projecten op het gebied van plattelandsvernieuwing en agrarisch natuurbeheer die op regionale schaal vernieuwend zijn, en/of bijdragen aan plattelandsvernieuwing. Dit in tegenstelling tot de regeling 'Vernieuwing Landelijk Gebied' uit het Stimuleringskader waarvoor de projecten op landelijke schaal vernieuwend moeten zijn.

Initiatiefnemers konden projectvoorstellen indienen bij de provincie. De provincie heeft de projecten in eerste instantie beoordeeld. Daarbij werd gekeken of de projecten voldoen aan de regeling. Daarnaast worden de projecten getoetst aan plattelandsvernieuwingsprogramma's die de provincies opgesteld hebben. Daarin is aangegeven waar de prioriteiten van de provincies liggen. De provincies stuurden de projecten vervolgens door naar de regiodirecties van het Ministerie van LNV, die de beschikkingen over de subsidieaanvragen verlenen. Door onderlinge afstemming in het voortraject zijn in de praktijk de meeste projecten die door de provincie voor beschikking zijn voorgedragen volgens het voorstel van de provincie beschikt. Voor de regeling was voor zowel 1997 als 1998 10 miljoen gulden beschikbaar. Dit bedrag is in gelijke delen over de provincies verdeeld.

Monitoring en Evaluatie

Op verzoek van het Ministerie van LNV is het LEI in 1998 gestart met een monitoring- en evaluatietraject. Dit traject bestaat uit drie onderdelen:

- overzicht van de uitgevoerde projecten;
- bestuurlijke en procesmatige evaluatie;
- inhoudelijke evaluatie.

Om een vroegtijdig inzicht te verkrijgen in het type projecten dat wordt uitgevoerd, is al tijdens de looptijd van de regeling gestart met het verzamelen van de gegevens van de uitgevoerde projecten. Daarvoor is een database ontwikkeld met van alle projecten een veelheid aan gegevens. De gegevens zijn ontleend aan de projectdossiers zoals die bij de 5 regiodirecties van LNV aanwezig zijn. Naast inzicht in het soort projecten dat wordt uitgevoerd, verschaft de database tevens veel basismateriaal voor de uit te voeren evaluaties.

In juni 1998 is op basis van de database een eerste rapportage verschenen getiteld 'Monitoring Regionale Vernieuwing; 1e voorlopige rapportage' (Van der Beek, 1998). Op

dat moment waren 230 projecten goedgekeurd. Nadien zijn er nog zijn 50 projecten bijgekomen. De voorliggende rapportage geeft een totaaloverzicht van de uitgevoerde en op dit moment nog in uitvoering zijnde projecten. Daarnaast verschijnt er begin 2000 een bestuurlijke en procesmatige evaluatie van de regeling. Later in 2000 wordt de regeling inhoudelijk geëvalueerd, waarin onder meer wordt ingegaan op de vraag in welke mate de projecten hebben bijgedragen aan de sociaal-economische versterking van het platteland.

Deze rapportage

De voorliggende rapportage geeft inzicht in het soort projecten dat in het kader van de regeling zijn en nog worden uitgevoerd. Op het moment dat deze rapportage is opgesteld, waren de meeste projecten afgerond of bijna afgerond. Naar het zich laat aanzien zal een klein deel van de projecten nog doorlopen tot in het jaar 2000. Er worden echter geen nieuwe projecten meer opgestart.

De rapportage bestaat uit twee delen. In het eerste deel, de hoofdstukken 2 tot 9, wordt met behulp van tabellen een overzicht gegeven van een aantal kenmerken van de projecten. De tabellen geven ook inzicht in verschillen tussen de provincies. In het tweede deel, de bijlage, staan van alle goedgekeurde projecten de belangrijkste gegevens op een rijtje. De projecten zijn daarbij gerangschikt per provincie.

2. Aantal projecten

In totaal ontvangen 265 projecten een subsidie in het kader van de Regeling Regionale Vernieuwing (RRV). Een vijftiental projecten is in eerste instantie wel goedgekeurd, maar is niet uitgevoerd of kwam op andere wijze niet meer in aanmerking voor subsidie. Uit tabel 2.1 blijkt dat het aantal projecten uiteenloopt van 10 in Friesland tot 36 in Zeeland. Aangezien per provincie hetzelfde bedrag beschikbaar was, verschilt dat ook de gemiddelde subsidie per project per provincie (zie daarvoor verder hoofdstuk 8).

Tabel 2.1 Aantal projecten per provincie

Provincie	Aantal projecten
Groningen	31
Friesland	10
Drenthe	23
Overijssel	19
Gelderland	20
Flevoland	13
Utrecht	24
Noord-Holland	28
Zuid-Holland	28
Zeeland	36
Noord-Brabant	19
Limburg	14
Totaal	265

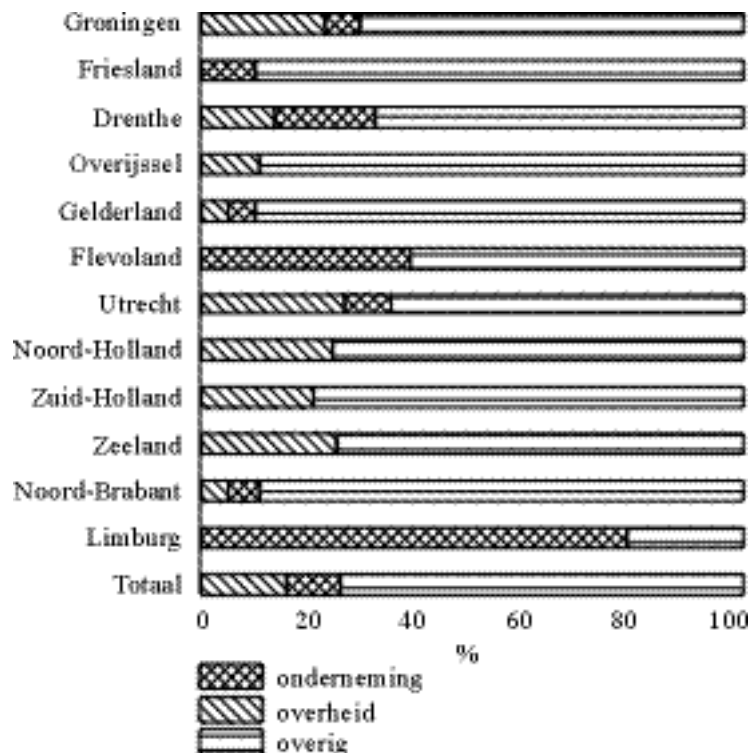
Een aantal van deze 265 projecten vormen eigenlijk samen één project. In Groningen is voor een aantal projecten voor zowel 1997 als 1998 subsidie aangevraagd. Voor deze projecten is echter wel steeds een aparte beschikking afgegeven. Omdat in het tweede jaar soms duidelijk een ander deel van het project wordt gesubsidieerd, is ervoor gekozen alle projecten verder wel als apart eenheden te beschouwen.

Daarnaast zijn er een aantal projecten in meerdere provincies gesubsidieerd. Dit zijn het project 'Waddenproducten', - dat in Noord-Holland, Friesland en Groningen is uitgevoerd, het 'Parapluproject Melkveehouderij' in Groningen en Drenthe' en het project 'Streekeigen Producten' van de Stichting Streekeigen Producten in het Westelijk Veenweidegebied (in Utrecht, Noord-Holland en Zuid-Holland). Omdat in deze rapportage vaak per provincie een overzicht wordt gegeven, zijn deze de projecten eveneens, voor iedere provincie apart opgenomen. Ook hier gold overigens dat de projectvoorstellen bij de verschillende provincies niet allemaal dezelfde activiteiten betroffen.

3. Aanvrager

Om een subsidie-aanvraag in te kunnen dienen moet de aanvrager een rechtspersoon zijn. Dit kan zowel overheden, ondernemingen of stichtingen en verenigingen betreffen. Verreweg de meeste subsidieaanvragen (bijna driekwart van het totaal) zijn gedaan door stichtingen en verenigingen. De overheid zelf is in 16% de aanvrager, terwijl in 10% van de gevallen een onderneming subsidie aanvraeg. Als bij de ondernemingen de producentenverenigingen en organisaties ter bevordering van de afzet van streekproducten worden meegerekend loopt het aandeel op tot 16%.

Uit figuur 3.1 blijkt dat er weliswaar regionale verschillen zijn, maar dat overal de verenigingen en stichtingen overheersen. Er is echter een opvallende uitzondering, de provincie Limburg. Van de 14 projecten in deze provincie zijn er maar liefst 11 door een onderneming aangevraagd, waarvan 9 door agrarische ondernemers. Een van de mogelijke verklaringen daarvoor is dat in Limburg is getracht de subsidiegelden in te zetten in de zogenaamde 'witte gebieden'. Dit zijn gebieden waar niet op een of andere manier gebiedsgericht beleid (NUBL, WCL, ROM enzovoort) wordt uitgevoerd. Het is aannemelijk dat er in deze witte gebieden veel minder structuren bestaan die het plattelandsvernieuwingsproces stimuleren en er minder bekendheid is met het bestaan van de regeling.



Figuur 3.1 Verdeling type aanvrager per provincie

De overheid blijkt in het westen van het land relatief veel subsidieaanvragen te hebben ingediend. In Utrecht is dit met name de provincie geweest, in Noord- en Zuid-Holland veel gemeenten of samenwerkingsverbanden van gemeenten, terwijl in Zeeland zowel gemeenten (5) als de provincie (4) voor projecten subsidie hebben aangevraagd.

In Flevoland, Friesland en Limburg heeft de overheid juist helemaal geen subsidie voor projecten aangevraagd. Opvallend is dat juist in Friesland en Limburg met moeite voldoende nieuwe projecten tot stand komen. Uit een in 1998 door KPMG uitgevoerde studie naar het plattelandsbeleid in het noorden bleek dat in Friesland relatief weinig gemeenten een nota over plattelandsvernieuwing of een andere integrale beleidsvisie hebben. Ook bleek dat gemeenten met zo'n visie veel vaker een coördinator op gebied van plattelandsbeleid hebben dan de overige gemeenten. Er zou wel eens een directe relatie kunnen zijn tussen de mate waarin het plattelandsvernieuwingsproces op gang komt en de betrokkenheid van de lokale en regionale overheid. In de bestuurlijke en procesmatige evaluatie van de regeling zal hier verder naar gekeken worden.

Tabel 3.1 Meest voorkomende type aanvragers

Type	Aantal aanvragen
Belangenorganisatie natuur, milieu, cultuur	49
Belangenorganisatie landbouw	32
Gemeente / gemeentelijk samenwerkingsverband	22
Agrarisch ondernemer	21
Regionale / lokale belangenorganisatie	19
Regionale of lokale organisatie voor ondersteuning van plattelandsvernieuwingsproces	17
Belangenorganisatie Recreatie en Toerisme	16
Provincie	15
Vereniging Agrarisch Natuurbeheer	11
Opleidings- / kennisinstelling	10
Producentenvereniging	8
Organisatie voor verkoop / productie van streekproducten	6
Zorginstelling	5
Recreatieondernemer	5

In tabel 3.1 zijn de meest voorkomende typen aanvragers op een rij gezet. Belangenorganisaties in de groene hoek nemen een groot aandeel voor hun rekening. Op gebied van natuur en milieu gaat het zowel om lokale, regionale als nationale organisaties. Provinciale milieufederaties en landschapsbeheerders springen er duidelijk uit.

Ook in de landbouwhoek zijn het vooral de regionale belangenorganisaties die de toon zetten, (in 21 van de 32 gevallen). Het gaat hier om de gewestelijke LTO's (FLTO, NLTO, WLTO, GLTO), de NCB en de Limburgse Land- en Tuinbouwbond. In veel gevallen gaat dit om projecten die ook daadwerkelijk door deze organisaties worden uitgevoerd. Maar het komt ook voor dat de organisatie in naam de aanvrager was, omdat dit administratief eenvoudiger was. Verder valt het aantal regionale belangenorganisaties op. Een flink deel daarvan komt voor rekening van organisaties die de afgelopen jaren op-

gericht zijn om het plattelandsvernieuwingsproces te ondersteunen. Zeeland vormt hier de koploper, met maar liefst 4 platforms plattelandsvernieuwing. Daarnaast is het Servicecentrum Plattelandsvernieuwing Achterhoek actief geweest met 5 projecten.

Van de ondernemers heeft 80% een agrarisch bedrijf. Iets minder dan de helft van deze bedrijven hield zich al bezig met verbrede landbouw. Van de overige hebben alle projecten - niet vreemd gezien de doelstelling van de regeling - betrekking op een tweede tak of op omschakeling naar biologische landbouw. De overige ondernemers komen bijna allen uit de recreatief-toeristische sector. Slechts één ondernemer blijft er nog over, maar die zit toch nog dicht tegen de recreatie aan, namelijk een theaterboerderij.

4. Herkomst en samenhang

De herkomst van de projecten is voorzover valt op na te gaan heel divers. Een deel van de projecten komt spontaan van de grond, een ander deel is duidelijk gelieerd aan bestaand of nieuw beleid. Zo wordt in een aantal WCL-gebieden ook een beroep gedaan op gelden bestemd voor plattelandsvernieuwing. In bepaalde regio's die door de provincie als prioritair gebied zijn aangeduid is een organisatiestructuur opgezet met het oog op het stimuleren of initiëren van projecten. Dit laatste is vooral in Zeeland het geval, waar in Noord- en Zuid-Beveland, Schouwen-Duiveland en Tholen dergelijke platforms zijn opgericht. Verder zijn ook projecten voor subsidie voorgedragen die in eerste instantie bij een andere regeling afgewezen zijn, zoals bijvoorbeeld het Stimuleringskader. De provincies hebben hier dankzij de regierol actief in kunnen sturen.

Opvallend is dat nogal wat projecten een vervolg zijn op een lopend project uit de oude regeling, de zogenaamde Cluster-III projecten. In totaal is dit bij 30 projecten het geval (zie tabel 4.1). Dit kan positief of negatief uitgelegd worden. Positief omdat de projecten klaarblijkelijk worden voortgezet, of negatief omdat de projecten niet op eigen benen kunnen staan. In dit onderzoek kan daar geen uitspraak over worden gedaan, de evaluatie zal daar duidelijkheid over kunnen verschaffen. Wel is het opmerkelijk dat in Friesland bijna de helft van de projecten een voortzetting van een Cluster-III project is - vier van de tien.

Tabel 4.1 *Projecten die vervolg zijn van Cluster-III project*

Provincie	Aantal projecten
Groningen	3
Friesland	4
Drenthe	2
Gelderland	2
Flevoland	3
Utrecht	3
Noord-Holland	4
Zuid-Holland	6
Zeeland	3
Totaal	30

Een groot aantal projecten maakt deel uit van een groter geheel. Van 140 projecten kon dit uit de voorstellen worden afgeleid. Omdat in sommige provincies gevraagd is dit nadrukkelijk in de subsidie-aanvragen aan te geven en in andere niet, wordt hier geen ver-

deling naar provincie gegeven. Hoewel van de overige projecten niet kon worden aangegeven of ze tot een groter geheel behoren, betekent het niet dat dit allemaal op zichzelf staande projecten zijn. Veel van de projecten worden door meerdere partijen gesteund en/of uitgevoerd. De verenigingen voor agrarisch natuurbeheer zijn hier een voorbeeld van.

Er zijn diverse soorten bredere verbanden waarbinnen projecten worden uitgevoerd. De meest voorkomende zijn gebiedsgericht beleid, regionale 'actieplannen' en provinciale en landelijke beleidsthema's. Bij het gebiedsgerichte beleid komen de WCL-gebieden vaak naar voren. In Limburg wordt bijvoorbeeld een aantal projecten uitgevoerd met als doel het ontwikkelen en afzetten van WCL-streekproducten.

In een aantal regio's in Nederland zijn projecten uitgevoerd die aansluiten bij een bepaalde regiovisie of regioplan. Een deel van de projecten werd ook uitgevoerd of gecoördineerd door de voor die visie of plan verantwoordelijke instantie. In andere gevallen hebben particulieren of instellingen hun projecten op een dergelijk plan afgestemd. In een groot deel van deze gebieden worden meerdere projecten uitgevoerd. Te noemen vallen de Alblasserwaard/Vijfheerenlanden (4 projecten), Schouwen-Duiveland (5) en het Gewest Kop van Noord-Holland (6).

Provinciale beleidsthema's zijn in een aantal gevallen nadrukkelijk genoemd in het provinciaal programma plattelandsvernieuwing. In de provincie Flevoland is dit bijvoorbeeld het geval met de biologische landbouw. Een derde van de projecten in Flevoland heeft biologische landbouw als thema. Daarnaast betreft een aantal projecten de uitvoering van een provinciaal landschaps- of bosbeleidsplan.

Een landelijk beleidsthema dat een aantal keren terugkomt, zijn de boerenerven. Acht projecten, verdeeld over een aantal provincies, hebben dit thema als uitgangspunt. Een ander landelijk aandachtspunt waar projecten op inhaken, is de toegankelijkheid van agrarische gronden. Een deel van de projecten waarbij wandelroutes worden uitgezet loopt over agrarisch gebied. Verder komen uiteraard agro-toerisme en agrarisch natuurbeheer vaak terug (deze projecten zijn overigens niet automatisch aangemerkt als deel uitmakend van een breder verband, omdat het soms om geïsoleerde projecten gaat).

5. Doelstellingen

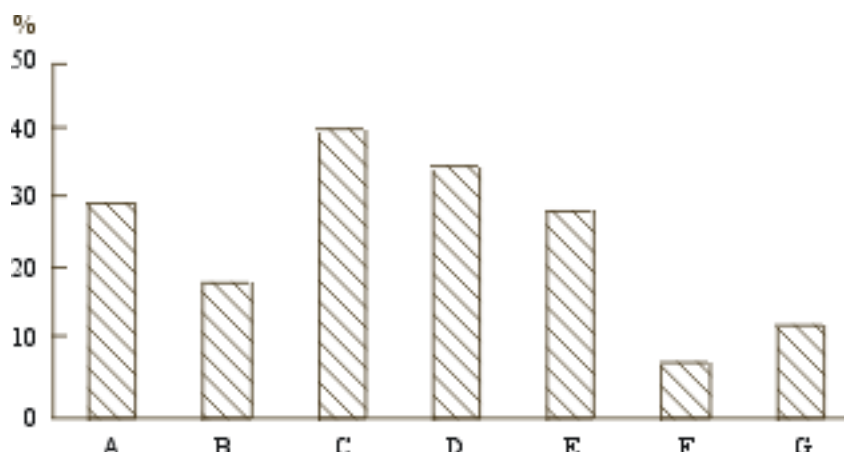
In de regeling staat vermeld dat de projecten moeten voldoen aan minimaal één van de volgende doelstellingen:

- A ontwikkeling van een duurzame land- of bosbouw in overeenstemming met het behoud, het herstel en de ontwikkeling van natuur- en landschapswaarden en met de recreatieve aantrekkelijkheid van het gebied;
- B behoud, herstel of ontwikkeling van natuur- en landschapswaarden door versterking van de beheersfunctie van de landbouw, dan wel door vergroting van de inpasbaarheid van natuur- en landschapsbeheer, onderscheidenlijk de mogelijkheden voor inkomensvorming uit natuur- en landschapsbeheer;
- C vergroting van de toegankelijkheid en van de belevings- en gebruiksmogelijkheden van natuur en landschap voor recreanten in overeenstemming met het behoud, het herstel en de ontwikkeling van de natuur- en landschapswaarden in het betreffende gebied;
- D vergroting van de toegankelijkheid en van de belevings- en gebruiksmogelijkheden van landbouwgronden en bossen voor recreanten;
- E ontwikkeling van recreatief-toeristische producten op landbouw- of bosbouwbedrijven of tot de vergroting van de mogelijkheden voor inkomensvorming uit die producten;
- F verbetering van de ruimtelijke afstemming tussen de gebiedsfuncties door zonering van gebruiksfuncties of door andere inrichtingsmaatregelen;
- G vermindering van de milieubelasting of van de verdroging ter bescherming van de specifieke waarden van natuur en landschap in het betreffende gebied.

In figuur 5.1 is weergegeven hoe vaak een doelstelling terug komt bij een project ¹. Omdat een project kan bijdragen aan meerdere doelstellingen is het totaal boven de 100%. Het gemiddeld aantal doelstellingen per project bedraagt 1,8.

De doelstellingen vergroting van de toegankelijkheid en belevingswaarde van natuur en landschap en landbouwgronden en bos komen in het algemeen vaak als doelstelling terug. Daarnaast scoren ook de ontwikkeling van een duurzame landbouw en vergroten van mogelijkheden voor de toeristisch-recreatieve producten hoog. Zonering en terugdringing van de milieubelasting komen veel minder vaak terug als doelstelling van een project.

¹ De doelstellingen stonden niet altijd expliciet genoemd in het projectvoorstel of de beoordeling daarvan. In dat geval is in het kader van dit onderzoek op basis van de projectvoorstellen bepaald of de projecten aan een bepaalde doelstelling voldeden.



Figuur 5.1 % van de projecten waarin een doelstelling a) terugkomt
a) Zie tekst voor omschrijving doelstellingen.

Een paar projecten vielen overigens binnen geen enkele doelstelling uit de regeling. De doelstellingen zijn echter nogal gericht op de landbouw en de inrichting van de groene ruimte, en dateren bovendien uit de beginperiode van plattelandsvernieuwing. In de loop der jaren is het plattelandsvernieuwingsproces in een breder perspectief geplaatst, en zijn er bovendien nieuwe thema's opgekomen, zoals landbouw en zorg, waar bij het opstellen van de regeling geen rekening mee werd gehouden.

Tabel 5.1 Aantal projecten dat genoemde doelstelling heeft (in %)

	Doelstelling a)						
	A	B	C	D	E	F	G
Groningen	42	29	61	48	35	10	10
Friesland	80	40	20	20	10	20	50
Drenthe	30	13	30	35	39	17	9
Overijssel	32	5	37	21	16	5	16
Gelderland	25	10	40	5	5	0	15
Flevoland	31	8	23	38	23	0	0
Utrecht	38	33	25	25	21	13	8
Noord-Holland	43	32	39	39	18	4	7
Zuid-Holland	21	29	36	21	21	0	11
Zeeland	6	8	72	61	47	17	17
Noord-Brabant	5	16	47	42	53	5	26
Limburg	57	0	7	50	50	0	7
Totaal	31	19	41	36	29	8	13

a) Zie tekst voor omschrijving doelstellingen.

Kijken we naar de accenten per provincie, dan blijkt dat er een paar opmerkelijke verschillen zijn. Friesland steekt er bij doelstellingen A en G (respectievelijk bevorderen duurzame landbouw en verminderen milieubelasting) hoog boven uit. Vergroting toegankelijkheid en belevingswaarde natuur en landbouwgronden scoort in Friesland daarentegen vrij laag. Dit ligt in lijn met het eerder genoemde onderzoek van KPMG, waarin naar voren kwam dat gemeenten in Friesland relatief meer aandacht aan milieu en minder aan natuur- en landschapsontwikkeling besteden. Milieu speelt in Friesland en in de oostelijke en zuidelijke provincies een belangrijker rol dan in het westen. De spreiding van de intensieve veehouderij zal hier zijn invloed op hebben.

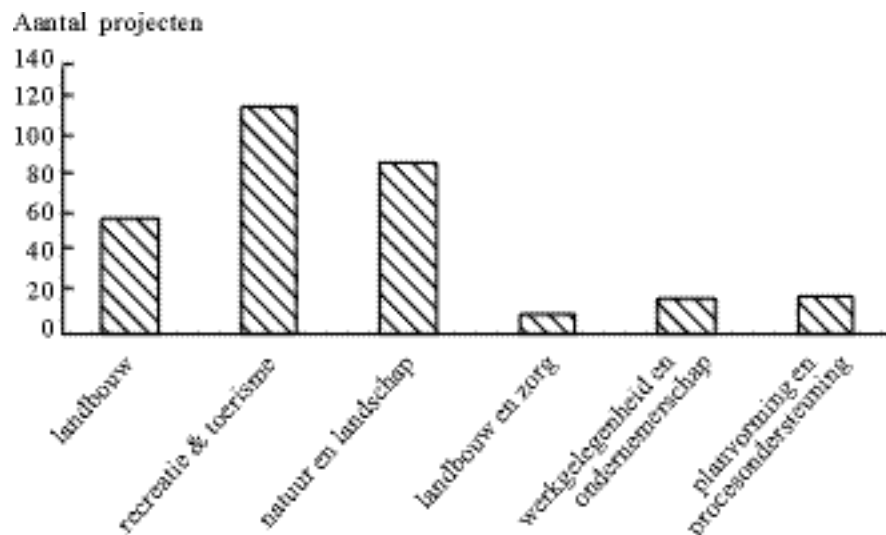
In tegenstelling tot Friesland dragen de projecten in Zeeland juist vooral bij aan het vergroten van toegankelijkheid en belevingswaarde door de openstelling van natuur en landbouwgronden voor recreanten en aan vergroting van de inkomensvorming uit recreatieve producten. Gezien het recreatieve karakter van deze provincie is dit geen verbazingwekkende uitkomst.

In Limburg valt op dat de projecten vooral scoren op doelstellingen rond duurzame en verbrede landbouw. Dit ligt in lijn met de constatering dat vooral agrarische bedrijven in deze provincie projecten hebben ingediend.

6. Hoofd- en subthema's

In tabel 6.1 is weergegeven op welke hoofdthema's de projecten betrekking hebben. Het gaat daarbij dus niet om de sector die de projecten uitvoert. Agrotourisme valt onder recreatie en toerisme, agrarisch natuurbeheer onder natuur en landschap. Een project kan meerdere hoofdthema's hebben, waardoor het totaal aantal hoofdthema's in de tabel groter is dan het aantal goedgekeurde projecten.

Recreatie en toerisme is meest voorkomende thema, en komt in bijna de helft van de projecten terug. Natuur en landschap komt bij iets meer dan één derde terug en landbouw bij bijna een kwart van de projecten. Deze drie thema's karakteriseren samen voor een groot deel deze regeling. Slechts 15% van de projecten heeft geen van deze drie thema's als hoofdthema. Dit beeld was ook al te zien bij de Cluster-III projecten uit 1996.



Figuur 6.1 Aantal projecten naar subthema's

Relatief weinig projecten hebben als algemene doelstelling het versterken van de werkgelegenheid. Verder valt het op dat het versterken van de leefbaarheid (bijvoorbeeld in de vorm van voorzieningen) als thema nauwelijks aan bod komt. Bij slechts twee projecten wordt het verbeteren van de leefbaarheid specifiek als doel genoemd. Dit is verrassend in het licht van het belang dat in het kader van plattelandsvernieuwing aan de leefbaarheid van het platteland wordt gehecht ¹.

¹ Plattelandsvernieuwing is zelfs voor een belangrijk deel voortgekomen uit het leefbaarheidsbeleid van VROM en VWS. Deze ministeries maken ook deel uit van het coördinatiepunt plattelandsvernieuwing.

Tabel 6.1 *Percentage projecten met een bepaald hoofdthema, per provincie*

Provincie	Landbouw	Recreatie en Toerisme	Natuur, landschap cultuur en milieu	Landbouw en zorg	Werkgelegenheid en ondernemerschap	Planvorming en ondersteuning
Groningen	26	45	42	3	3	10
Friesland	40	20	40	0	10	0
Drenthe	17	43	35	9	4	13
Overijssel	32	32	32	0	21	0
Gelderland	20	40	30	5	10	5
Flevoland	31	31	54	8	15	0
Utrecht	25	29	54	4	4	0
Noord-Holland	36	43	36	0	11	14
Zuid-Holland	18	36	32	4	11	7
Zeeland	6	69	17	0	3	17
Noord-Brabant	11	68	26	11	0	5
Limburg	36	50	14	7	0	0
Totaal	23	45	34	4	7	8

Deze hoofdthema's kunnen worden uitgesplitst naar subthema's. In tabel 6.2 is van een aantal subthema's aangegeven hoe vaak die bij projecten aan de orde komen. Veel projecten vallen in de categorie 'paden en routes'. Dit lijkt het beeld te bevestigen dat plat-telandsvernieuwing een hoog 'fietspadengehalte' kent. Er zijn echter maar enkele projecten waar de asfalteermachine aan te pas is gekomen. In hoofdzaak gaat het om het uitzetten van routes, het ontwikkelen van kaartmateriaal en informatieboekjes, en het aanbrengen van bewegwijzering. Daarnaast zijn er een aantal wandelpaden aangelegd. Een deel van deze paden en routes gaat over agrarische gronden. De fiets- en wandelroutes zijn voor een deel langs boeren met nevenactiviteiten uitgezet, waardoor onder meer de thuisverkoop van streekproducten wordt bevorderd.

Tabel 6.2 *Aantal projecten naar subthema's*

Subthema	Aantal projecten
Paden en routes	46
Agrarisch natuurbeheer	34
Agrotoerisme	29
Biologische landbouw	21
Streekproducten	21
Educatieve projecten	13
Boerenerven	8
Landgoederen en buitenplaatsen	8
Projecten voor vrouwen of jongeren	7
Leefbaarheid / voorzieningen	2

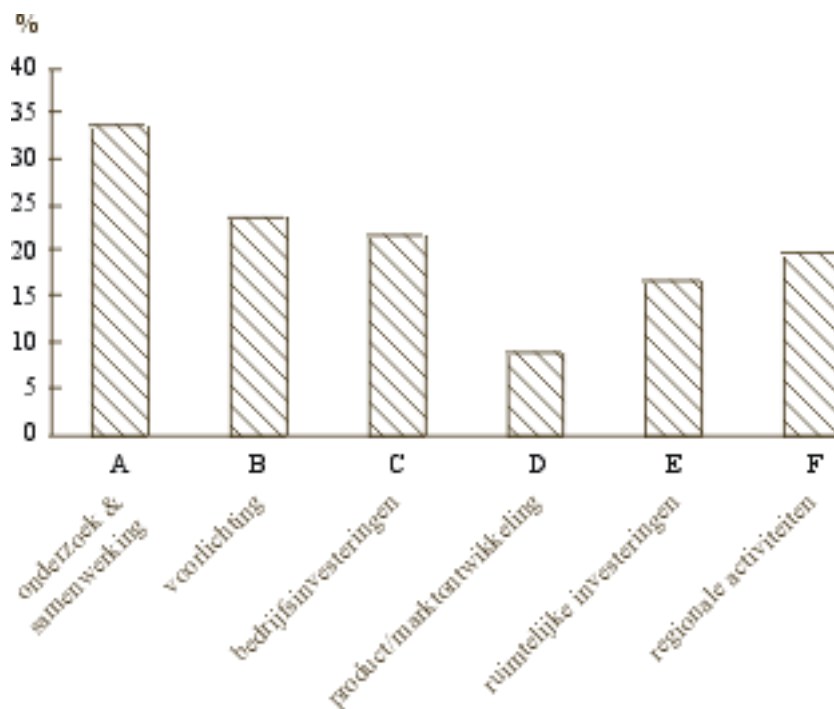
Dat biologische landbouw momenteel in opkomst is, blijkt uit het grote aantal projecten dat hier op inhaakt (21 projecten). De bekende plattelandsvernieuwingsthema's als streekproducten, agrarisch natuurbeheer en agrotourisme zijn ook bij deze regeling ruim vertegenwoordigd.

7. Aard van de activiteiten

In de projecten is een scala aan activiteiten uitgevoerd, uiteenlopend van het peilen van draagvlak voor een bepaald plan tot het aanleggen van wandelpaden. In figuur 7.1 is aangegeven welke soort activiteiten het meest zijn uitgevoerd. Daarbij is gekeken naar de belangrijkste activiteiten van een project en niet naar alle activiteiten.

De activiteiten zijn verdeeld in zes groepen:

- a: onderzoek, planvorming, stimuleren samenwerking, communicatie
- b: voorlichting, demonstratie, training / scholing, voorbeeldprojecten, bedrijfsdoorlichting
- c: investeringen op bedrijfsniveau
- d: product- of marktontwikkeling
- e: ruimtelijke investeringen
- f: activiteiten op regionaal niveau



Figuur 7.1 Percentage projecten naar aard van activiteiten (zie boven)

De grootste groep activiteiten betreft onderzoek, planvorming, stimuleren samenwerking of communicatie. Bij een derde van de projecten komt een van deze activiteiten

terug. Het gaat om activiteiten die voorafgaan aan de werkelijke uitvoering van projecten. Dit kunnen voorbereidingen voor concrete projecten zijn, zoals haalbaarheidsstudies of draagvlakanalyses. Daarnaast zijn er activiteiten die meer in algemene zin voorafgaan aan projecten, zoals het stimuleren van samenwerking in de regio door communicatie of het bij elkaar brengen van partijen in allerlei vormen van samenwerkingsverbanden (zoals de diverse regionale platforms in Zeeland).

Een andere omvangrijke groep van activiteiten omvat voorlichting, demonstratie, training / scholing, voorbeeldprojecten of bedrijfsdoorlichting. Deze activiteiten zijn voornamelijk gericht op (groepen van) ondernemers. Cursussen en voorlichting op het gebied van agrarisch natuurbeheer maken hier een belangrijk deel van uit. De voorbeeldplannen hebben voornamelijk betrekking op bedrijfsnatuurplannen. Ook worden cursussen georganiseerd op het gebied van ondernemerschap. Doelgroepen zijn daarbij vooral agrariërs, agrarische vrouwen en jongeren. Speciale thema's zijn omschakeling naar een andere bedrijfsvoering (bijvoorbeeld biologische landbouw), het opzetten van een nevenactiviteit of het zoeken van werk buiten de agrarische sector. Buiten de agrarische sector worden voor recreatie-ondernemers cursussen gegeven op hun vakgebied of op het gebied van natuur en milieu.

In iets meer dan 20% van de projecten gaat het om investeringen op bedrijfsniveau. Dit zijn investeringen die worden gedaan op boerderijen, recreatiebedrijven, musea, landgoederen enzovoort. Het gaat hier in veel gevallen om bouw of verbouw van bedrijfsgebouwen, maar ook om aanleg van een minigolfbaan of herstelwerkzaamheden van een molen of een stoomgemaal. Het betreft hier investeringen in duurzame goederen.

Er vinden nog meer activiteiten plaats op bedrijfsniveau, zoals het ontwikkelen of vermarkten van (streek-)producten. In de meeste projecten waar deze activiteiten plaatsvinden, is het niet één bedrijf die dit ter hand neemt, maar een groep van bedrijven - soms verenigd in een producentenvereniging - of een stichting. Een sprekend voorbeeld is het project 'waddenproducten' waarin - gecoördineerd door de Stichting Waddenproducten - door bedrijven in het waddengebied in drie provincies streekproducten worden ontwikkeld en vermarkt. Product- of marktontwikkeling komt in totaal bij iets minder dan 10% van de projecten voor.

De aanleg van de paden, bewegwijzering en voorzieningen als bankjes of aanlegsteigers behoort tot de 'ruimtelijke investeringen'. Daarnaast gaat het in deze categorie om investeringen in natuur- en landschap, zoals de aanplant van bomen en het herstel van houtwallen.

In de categorie 'activiteiten op regionaal niveau' - die voorkomen bij 20% van de projecten - voeren twee soorten activiteiten de boventoon. De eerste betreft het organiseren van activiteiten, zoals een symposium, een biologische boerenmarkt of een natuurmaand. De tweede groep bevat bijvoorbeeld de ontwikkeling van recreatiegidsen en het uitzetten van allerhande fiets-, kano, wandel en ruiterroutes. Bij het uitzetten van de routes gaat het niet om de fysieke investeringen in bijvoorbeeld paden of bewegwijzering, maar om het uitzetten van de routes en het fabriceren van bijbehorend kaartmateriaal en verder informatie over de route.

In tabel 7.1 is de verdeling van activiteiten per provincie weergegeven. De provinciale accenten zijn niet verrassend gezien het beeld dat uit de voorgaande paragrafen naar voren komt. In provincies waar relatief veel ondernemers subsidie hebben aangevraagd, te

weten Limburg en Flevoland, wordt veel meer geïnvesteerd op bedrijfsniveau dan in de andere provincies. Planvorming en stimuleren van samenwerking komt hier veel minder voor. In het westen van het land komen juist investeringen op bedrijfsniveau en product- of marktontwikkeling minder voor. In deze provincies is de overheid veel vaker de subsidie-aanvrager. Het accent ligt in deze provincies veel meer op de ruimtelijke investeringen en activiteiten op regionaal niveau.

Tabel 7.1 Percentage projecten met bepaalde activiteit, per provincie

Provincie	A	B	C	D	E	F
Groningen	39	26	23	6	26	19
Friesland	30	10	40	40	10	0
Drenthe	61	26	22	0	9	17
Overijssel	21	32	26	16	5	5
Gelderland	40	25	10	15	20	15
Flevoland	15	31	62	0	0	15
Utrecht	21	42	8	8	13	21
Noord-Holland	39	21	4	14	14	14
Zuid-Holland	39	29	7	7	21	32
Zeeland	39	11	14	3	36	36
Noord-Brabant	32	21	37	0	11	26
Limburg	0	7	71	21	7	7
Totaal	34	24	22	9	17	20

A: onderzoek, planvorming, stimuleren samenwerking, communicatie

B: voorlichting, demonstratie, training/scholing, voorbeeldprojecten, bedrijfsdoorlichting

C: investeringen op bedrijfsniveau

D: product- of marktontwikkeling

E: ruimtelijke investeringen

F: activiteiten op regionaal niveau

8. Financiering

Omvang subsidie en investeringen

Voor de 'Regeling Regionale Vernieuwing' is door LNV in totaal 20 miljoen gulden ter beschikking gesteld. Dit bedrag is in eerste instantie in gelijke porties over de provincies verdeeld, wat inhoudt dat per provincie 1,67 miljoen gulden beschikbaar was. Er is afgesproken dat indien in een provincie onderuitputting ontstaat, er budget naar andere provincies kan worden overgeheveld.

Uit tabel 8.1 blijkt dat er voor iets meer dan 18 miljoen gulden aan verplichtingen is aangegaan. Alleen bij Limburg is er duidelijk sprake van onderuitputting. Dit is slechts voor een klein deel in andere provincies besteed. Bij een aantal andere provincies is sprake van onderuitputting omdat gelden zijn vrijgevallen vanwege het feit dat projecten niet zijn doorgegaan of minder subsidie krijgen dan in beginsel was toegezegd (bijvoorbeeld omdat een deel van het project niet is uitgevoerd).

Het totaalbedrag aan subsidie is nog niet definitief, omdat nog niet alle projecten zijn afgerond. Pas nadat een projectuitvoerder de eindafrekening heeft ingediend, wordt het definitieve subsidiebedrag vastgesteld. Omdat dit nooit hoger, maar soms wel lager ligt dan de voorlopige toezegging, zal het totale bedrag dat aan subsidies is uitgekeerd waarschijnlijk nog iets lager uitvallen.

Tabel 8.1 Omvang investeringen en subsidie per provincie, in gld.

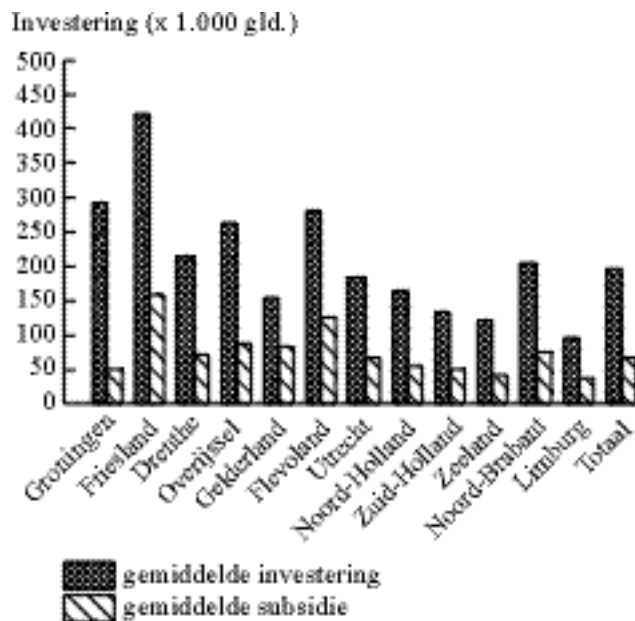
Provincie	Investering	Subsidie RRV
Groningen	9.186.737	1.641.000
Friesland	4.286.060	1.600.000
Drenthe	4.962.585	1.632.512
Overijssel	5.048.012	1.661.687
Gelderland	3.170.114	1.659.184
Flevoland	3.669.756	1.634.618
Utrecht	4.516.908	1.623.808
Noord-Holland	4.583.864	1.599.750
Zuid-Holland	3.851.110	1.420.194
Zeeland	4.400.865	1.551.103
Noord-Brabant	3.936.500	1.484.964
Limburg	1.371.850	534.168
Totaal a)	52.050.982	18.042.988

a) Het totale investeringsbedrag is lager dan de optelling van de investeringen per provincie, vanwege het feit dat sommige projecten door meerdere provincies zijn gesubsidieerd.

In totaal is ruim 52 miljoen gulden geïnvesteerd in de projecten. Hierbij moet echter worden aangetekend dat het feitelijk investeringsbedrag bij een deel van de projecten groter is. Niet alle kosten zijn echter subsidiabel. In een aantal provincies is in de projectvoorstellen en de beschikkingen alleen het investeringsbedrag vermeld waar de subsidie betrekking op had - bijvoorbeeld een bepaald deel van een groot project - bij andere provincies het totale investeringsbedrag. Dit betekent dat de projecten qua omvang op basis van het vermelde investeringsbedrag niet goed te vergelijken zijn.

Betrekken we hier ook de omvang van de subsidie bij, dan ontstaat een beter beeld. Het subsidiebedrag bedraagt gemiddeld iets meer dan 68.000 gulden per project, bij een gemiddelde investering van 200.000 gulden. Uit figuur 8.1 blijkt dat Friesland zowel wat betreft de gemiddelde investering, als de gemiddelde subsidie per project er boven uitsteekt. Daarnaast kennen ook Flevoland en in mindere mate Overijssel grote projecten. In Groningen is de gemiddelde investering hoog, maar de subsidies per project ligt beneden het gemiddelde. Een tweetal grote projecten van respectievelijk 1 en 2 miljoen gulden met een relatief beperkte subsidie zijn hier de oorzaak van.

In de provincies in het midden en westen van het land zijn de projecten gemiddeld kleiner. Behalve met het soort projecten heeft dit te maken met het grote aantal aanvragen. Om aan die aanvragen tegemoet te kunnen komen is in bepaalde gevallen minder subsidie toegekend dan werd aangevraagd.



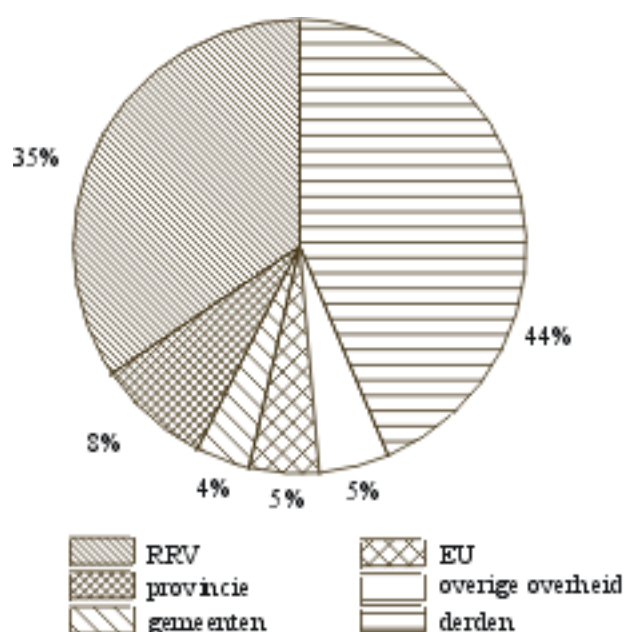
Figuur 8.1 Omvang van de investering en subsidie per project

Vergeleken met de voorgaande regeling (de Cluster-III projecten) is de subsidie per project bij de Regeling Regionale Vernieuwing veel beperkter. Waar in deze regeling voor 18 miljoen gulden 265 projecten zijn uitgevoerd, ontvingen de 120 cluster-III projecten 19 miljoen gulden subsidie.

Financiering van de projecten

De subsidie in het kader van de Regeling Regionale Vernieuwing dekt gemiddeld 35% van de totale investering. Daarnaast wordt nog 21% bekostigd door andere overheidsbijdragen. De provincies nemen hiervan het grootste deel voor hun rekening, maar ook gemeenten, de EU en andere overheden hebben projecten ondersteund. De totale overheidsbijdrage komt daarmee op 56%, wat inhoudt dat derden 44% voor hun rekening nemen. Tot de groep derden behoren de projectuitvoerders zelf en verder onder meer deelnemers van cursussen. Daarnaast zijn er nog projecten die worden gesponsord door bedrijfsleven of belangenorganisaties.

De verdeling over de verschillende financiers wijkt nauwelijks af van financiering van WCL-projecten. In 1997 was de bijdrage van LNV aan die projecten 37%, de overige overheid 19% en derden 44%.



Figuur 8.2 Aandeel van de verschillende financiers in de projecten

Situatie per provincie

Het aandeel van de RRV-subsidie loopt uiteen van 18% in Groningen tot 52% in Gelderland. Vanwege eerder genoemde redenen zijn de investeringsbedragen in Groningen echter niet goed vergelijkbaar. In bijna alle overige provincies ligt de bijdrage tussen de 30 en 40%. Gelderland is de enige provincie waar de RRV-subsidie meer dan de helft van de projectkosten financiert.

De bijdrage van de overheid loopt uiteen van 40% in Limburg tot 75% in Noord-Holland. In deze laatste provincie valt de hoge bijdrage van de provincie zelf op, terwijl

die bij geen enkel project de uitvoerder was. De lage bijdrage van de overheid in Limburg valt te verklaren uit het feit dat het in de meeste gevallen om investeringen op bedrijfsniveau gaat. Daarnaast is in deze provincie zoals eerder gemeld getracht de subsidiegelden juist in te zetten in gebieden waar geen ander gebiedsgericht beleid wordt gevoerd.

Bij de bijdrage van de gemeenten steekt Zeeland er bovenuit. Gemeenten waren hier ook relatief vaak de aanvrager. Verder valt nog op dat in de meeste provincies die Europese steun ontvangen, deze steun is ingezet om projecten van de regeling regionale vernieuwing te meefinancieren (deze redenering kan overigens ook omgedraaid worden).

Tabel 8.2 Bijdrage per financier (in %), naar provincies

Provincie	RRV	RRV andere Provincies a)	Provincies	Gemeenten	EU	Overige overheden	Totaal overheid	Derden
Groningen	18	4	10	5	8	3	49	51
Friesland	37	3	4	1	5	7	57	43
Drenthe	33	1	1	1	7	17	60	40
Overijssel	33	0	15	5	0	5	57	43
Gelderland	52	0	13	2	0	0	68	32
Flevoland	45	0	0	1	13	0	59	41
Utrecht	36	3	5	1	0	2	47	53
Noord-Holland	35	4	18	4	2	12	75	25
Zuid-Holland	37	1	11	3	0	6	58	42
Zeeland	35	0	6	12	11	0	65	35
Noord-Brabant	38	0	4	2	0	1	44	56
Limburg	39	0	0	1	0	0	40	60
Totaal a)	35	0	8	4	5	5	56	44

a) Sommige projecten zijn door meerdere provincies gefinancierd. Om dubbeltellingen te voorkomen is hiervoor gecorrigeerd bij het percentage voor Nederland als geheel.

9. Slotbeschouwing

Plattelandsvernieuwing heeft als doel sociaal-economische versterking van het platteland tot stand te brengen op een bestuurlijk vernieuwende wijze. De Regeling Regionale Vernieuwing is in het leven geroepen om projecten die op regionale schaal vernieuwend zijn te ondersteunen. Het beeld dat uit de projecten naar voren komt, is dat veel projecten niet echt vernieuwend zijn, ook niet op regionale schaal. Dit betekent overigens niet dat ze niet bijdragen aan de regionale economie. Er is echter eerder sprake van regionale versterking, dan van regionale vernieuwing. De regeling heeft daarmee meer het karakter van een verspreidingsregeling dan van een innovatieregeling.

De projecten komen voor het overgrote deel uit de groene hoek. Landbouw, natuur en recreatie bepalen het gezicht van de regeling. Daarbinnen zijn ze vaak wel sectoroverschrijdend, maar de koppeling naar andere sectoren en naar 'dorpsvernieuwing' blijft achterwege. Tegen de achtergrond van de geest van het plattelandsvernieuwingsbeleid is dit opvallend, maar omdat de regeling toch vooral een LNV-regeling is - wat ook blijkt uit de voorwaarden zoals die in hoofdstuk 5 opgesomd zijn - is het ook weer niet zo verrassend.

De algemene indruk is dat in het westen de nadruk meer ligt op het de ontwikkeling van niet-agrarische functies van de groene ruimte. Daarbij speelt de landbouw uiteraard wel een belangrijke rol, zoals blijkt uit het grote aantal projecten op gebied van agrarisch natuurbeheer. In de overige provincies - met name Flevoland, Friesland en Limburg - staat de agrarische sector meer centraal. Het voortbestaan van de sector, door verduurzaming, verdieping en/of verbreding is hier vaker het motief.

De meerderheid van de projecten heeft een voorwaardenscheppend karakter. Op regionale schaal wordt geïnvesteerd in (recreatieve) infrastructuur, kennis en organisaties. De overige projecten hebben meer een direct effect. Het gaat daarbij onder meer om investeringen op bedrijfsniveau of productontwikkeling.

Intermediaire organisaties vervullen een belangrijke rol. Gewestelijke LTO's en organisaties als het Servicecentrum Plattelandsvernieuwing Achterhoek vervullen een brugfunctie tussen overheid en werkveld. Opvallend is ook de rol van een aantal intergemeentelijke samenwerkingsverbanden. Dit soort organisaties lijken een katalyserend effect op het plattelandsvernieuwingsproces te hebben. In de bestuurlijke evaluatie van de regeling die eind 1999 wordt uitgevoerd, zal hier meer aandacht aan worden besteed.

Literatuur

Beek, H. van der, *Monitoring Regionale Vernieuwing (1e voorlopige rapportage)*. LEI, Den Haag, 1999.

ETC/ERM, *Nieuwsgierig naar vernieuwing; Tussentijdse evaluatie beleidsthema plattelandsvernieuwing*. Utrecht/Leusden, 1998.

Groot, T. de, *Fietsen of Vernieuwen; Projecten plattelandsvernieuwing (Cluster III) in evaluatie*. LEI-DLO, Den Haag, 1997.

LNV, *Waardevolle Cultuurlandschappen; Financiële evaluatie 1997*. Ministerie van LNV, Den Haag, 1997.

Mulder, M. en J.W. Wolff (red.), *Ondernemen in de tuin van Nederland*. KPMG, Zwolle, 1998.

BIJLAGE OVERZICHT VAN PROJECTEN PER PROVINCIE

Groningen
Friesland
Drenthe
Overijssel
Gelderland
Flevoland
Utrecht
Noord-Holland
Zuid-Holland
Zeeland
Noord-Brabant
Limburg

